

146-124

ԱՆՏԻՏ

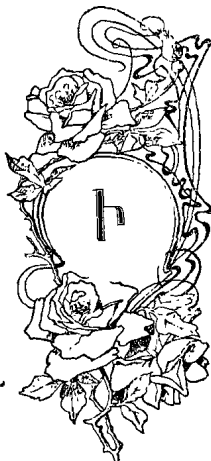
ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Է. ՏԱՐԻ

ՅՈՒՆՈՒՄԲ

Թիւ 1

Կայծ մը

Ինչ որ մեր նախնիք մեզի թողած են իբր գրականութիւն՝ ամենումն մասամբ կրօնական է նիւթով եւ ոգով, ու այն արտազրութիւնաց մէջ իսկ ուր նիւթը ոչ-կրօնական է, նորէն կրօնական ոգին է որ կը տի-

րապետէ : Եւ բնական էր որ այդպէս ըլլար, քանի որ կրօնականներն են որ Հայոց մէջ հաստատած են զբաւոր մատենագրութիւնը եւ իրենք են եղած՝ դարերով՝ մեր գրականութեան գրեթէ տարամերժ մշակիչներն ու ղեկավարները : Ասով կը բացատրուի ազատ մատածութիւնը, կեանքի լիակիր ու անկախանքը ըմբռնումի պակասը որ կը յայտնուի մեր դասական գրականութեան մէջ, ցաւալի եւ խոշոր պակաս, զոր անկարող է գոցելու մեր հին մատենագիրներէն ոմանց քնարեգական չքեղ սաղանգը : Աստուածաշունչը չէ պատասխանատուն, — ասիկա ճշգնէր անմիջապէս : Բերնտտնէութեան հիմը կազ-

մող այդ գիրքը իր մէջ կը պարունակէ ամէն բան, թէ՛ ազատ մտածում, թէ՛ լայն բանաստեղծութիւն, թէ՛ կեանքի խիզախ ու զուտ ըմբռնում, — եւ թէ՛ նեղ, գծուած ու կաշկանդիչ տարրեր՝ անխուսափելի արդիւնք տկար ու հալածուած, ճնշուած ցեղի մը ստրկացման : Ընդհանրապէս կրօնականներն են որ կրօնք մը կ'ալիստերին ու կ'ապականեն . քրիստոնէութեան մէջ այդ երեւոյթը թերեւս աւելի ուժգնապէս չեղտուած է քան ուրիշ ու եւ կրօնքի մէջ . քրիստոնէութեան պաշտօնական ներկայացուցիչները Աստուածաշունչին բացատրական տարրերն է որ առած, ընդլայնած ու իրենց բարոյականին եւ արուեստին հիմ են բրած, աւելցնելով անոնց վրայ բոլորովին նոր եւ աւել աւել փնասակար տարր մը, որ դոյութիւն չունի Աստուածաշունչին մէջ, (1) այն է աստուածաբանութիւնը, օգի մէջ օգով դղեակներ չինելու ունայն, ամուլ ու փճացուցիչ աշխատութիւն մը, արդիւնք աշխարհագրական աստուորեւադական եւ արուեստակութեան : Անոնք որ ճշմարտապէս ու խորապէս ըմբռնած են ինչ որ կայ ազնիւ ու լայն՝ « հին ու նոր կտակարան » անունով մեզի հասած հոյակապ քերթութեամբ փունջին մէջ, բանաստեղծներն ու արուեստագէտներն են . մինչ եկեղեցականները ատենին կորսնցուցած ու մոքերնին թխացուցած են երրորդութեան, մարդեղութեան, գոյափոխու-

(1) Բայց Երեւանի մէջ գրագրուած աւետարանին մէջ քանի մասնակցութիւն ունի Երեւանի մէջ :

հիւանդոտ, հակաքնական, սարկական երեսանկեալ ողորկոծ մին է՝ բաղդատամբ Սաղմոսներուն պարզ ու վեհ եղիբերգութեան, որ՝ թէպէտ նոյնքան տրտում, թէպէտ նոյնքան միտախեղական, կը պահէ միշտ սակայն անուական ու աղնիւ չնշտ մը: Աւետարանին խօսքը չեմ ընէր. անոր ոգին, չունիլ, ձեւը նոյն իսկ հետուն յիշեցնող ոչինչ կայ մեր հին մատենադրութեան — ինչպէս՝ արգէն՝ բոլոր այդ ժամանակներու քրիստոնեայ գրականութեան մէջ. անոր հետ բաղդատուելիք էջեր զանկու համար, պէտք է ելլել մինչեւ Մարկոս-Աւրելիոս կամ զալ հասնիլ մեր ժամանակները՝ մինչեւ Վիկին, Լամբէն, Միքսէլ-Վիլ, Տոսթոյեւ-Վսրի կամ Թզլակից:

Նոյն իսկ մեր հին պատմագրութեան մէջ, այդ նոյն աստուածաբանական-միտախեղական ոգին կը բռնապետէ: Մեր նախնեացմէ մնացած պատմական գործերը, երբ դէպքերու չոր արձանագրութիւններ չեն, մեր ազգային պատմութիւնը երբայեղի Մարգարէներուն կամ Աւագանքներուն կամ եկեղեցւոյ Հայրերուն այն կամ այն ֆորալին հետ կապուել, ածնցմով զայն բացատրելու անհանդուրժելի ճիգովն են առաջնորդուած, և յաճախ շատ աւելի աստուածաբանութիւն կը պարունակին քան պատմութիւն: Աստուածաբանական կատարգրութիւնը անքան օտարակ է, որ մինչեւ անգամ չբացուցած է մեր պատմագրներուն մէջ ազգային գրացումը: Նոյն իսկ Նիշիէն ու Փարպեցիին մէջ, որոնք մեր հին մատենագիրներուն մէջէն առեալը քաղար-ազգասէրներ կը համարուին՝ տարօրինակ թիւրիմացութեամբ մը, ազգային զգացումը բացարձակապէս բացակայ է. ինչ որ նոյն կը աբիւպետէ, զուտ, անխառն միտախեղական-աստուածաբանական ոգին է. և այդ երկու մատենագիրները ճիշէ իրօք մեծ են եւ իրենց ցեղը ճշմարտապէս պատմող, իրենց օճին անթերի շնորհովն ու իրենց միտախեղական ներշնչման անկեղծութեամբ և զօրութեամբն է որ մեծ են: Ամբողջ Նիշիէի եւ Փարպեցիի մէջ գէթ մէկ անգամ մը « ազգ », « հայրենիք » քառերը չեն երևալ. իրենց համեմատ հայ ժողովուրդը Փարսիի պետութեան գէմ՝ այդ գիւցաղական պաշարը մզած է՝ միմիայն երկնից արքայութիւնը չկորսնցնելու համար, որպէս իր

իր ազգութիւնը, իր հայրենիքը պահպանելու ու է մտահոգութիւն ունենալու: Նոյն տարակոյս չունիմ որ, իրականութեան մէջ, այդ մեծ շարժումը, կրօնական երևույթի տակ, ազգային զգայնալէն էր որ կը ստանար իր մղումը, մազդեցականութեան դէմ պայքարելով, հայ ժողովուրդը իր տոհմային ինքնութիւնը, լեզուն, աւանդութիւնները, իր սրբոյն հոգին, իր ցեղային անկախութիւնը պահպանելու բնազդական մղումին կը հպատակէր, բայց աստուածաբանական-միտախեղական դատարարականութեամբ տողորուած եկեղեցականներուն հաւմար՝ այդ երևույթը զուտ կրօնական էր, և այդպէս ալ դրան ներկայացուցած են:

Հոտ ալ, եկեղեցական մատենագիրները ցոյց տուած են Աստուածաշունչը իրականապէս ըմբռնած չլլային, հակառակ միտախեղական հոգի չունին որ կը աբիւպետէ երբայական մեծ գրքին մէջ, Իսթրայիլի մարգարէները ամէն բանէ առաջ « հայրենասէր » են, իրենց ազգը կը համարին « ընտրեալ » ժողովուրդն Աստուծոյ, անմազքն ազգը, անոր անկմանը վրայ կ'ողբան, անոր վերականգնուելու վրայ կ'ողբան, անոր վերականգնուելու վրայ կ'ողբան, և կը պատրաստեն, Յիսուս ինքն իսկ, թէպէտ հոգեկան կեանքի մտահոգութիւններով խորապէս գրաւուած, թէպէտ « իմ թագաւորութիւնն այն աշխարհէն չէ » ըսող և ամբողջ մարդկութեան վրայ իր սէրը տաքածող, նորէն իր օրսին ամենէն խորին ու քրքրեալ նեղաբանը պահած ըլլալ կը թուի իր հայրենիքին, Նրոսաղէմին, որ անտուծ քաղաքն է, բայց և Հրէից քաղաքն է. « Նրոսաղէմ, Նրոսաղէմ, կը խոչնդ օր մը, դուք որ կը կոտորեալ քաղաքսքէնիք և կը բարկոծեալ քեզի ստաքուած մարգիկը, քանի՜ անգամ ուղեցի հաւաքել քաղաքսքէնիք ինչպէս հաւ մը իր ճաշիքը թեւերուն տակ կը հաւաքէ, և դուք չուղեցիք » (Դավիթ, գլ. ԺԳ.) : Աւ Կարելի է առանց չուզման կարգաւ Աւետարանին այն էջը աւ Յիսուս կը յանգիմանէ Նրոսաղէմը իր յանցանքներուն համար ու նոյն ասան կ'ողբայ զայն. « Եթէ գտնէ գտնէ այն օրերուն մէջ ճանչնայի՜ր քաղաքագրութիւնը. բայց սոյն այժմ ծածկուած է քաղաքագր. վաճառի քաղաքը պիտի դան (գէշ) օրերը, և թշնամիները յուրից պիտի կապեն ու քեզ պիտի

պաշարեն ու նեղեն ամէն կողմէ, ու պիտի կործանեն ընդ եւ քու որդիներդ քու մէջդ, ու քար քարի վրայ չպիտի թողուն, ինչու որ դուն չդիտարար քու փրկութեանդ ժամանակը» Այսպէս բաւ Յիսուս, ու շարա: Դիտելի է որ Յիսուս, որուն հետեւող եկեղեցականները արաւատաթոր ուռնիներ են եղած՝ ատուքնէ մինչեւ իրիկուն կուրծքերնին ծծելով եղբրամայրի պէս լացող ու պոռպոտող, միայն երկու անգամ արցունք թափած է՝ ըստ Աւետարանին. եւ իր արցունքները առնական ու վեհ արցունքներ են՝ երկու պարագային մէջ ալ . իր վրայ չէ որ երբեք լացած է . իր բամբաստելիլ, հաւածածիլ, լքածիլ, մատուցիլ, չարչարելիլ, խաչելիլ, իր աչքերէն ջէ իսկ չիթ մը խլած են . լացած է երբ իր սիրական բարեկամը Դաւարտը մկռած է տեսած, — եւ ինչ կայ աւելի ազնիւ քան այդ արցունքը՝ բարեկամութեան ամենամաքուր, ամենաբարձր զգացումն դրուած . երկրորդ անգամ՝ լացած է իր հայրենիքին, նրուաղէմին վրայ, որովհետեւ կը սիրէր զայն՝ հակառակ իր յանցանքներուն ու իր անկումին:

Այն հին պատմագիրներուն մէջ միայն Փաւլոստան ու իորենացին են որ բացատրութիւն կը կազմին այս տեսակէտով . առաջինը եթէ չունի որոշապէս ազգային հայրենասիրական զգացում, գէթ ունի՝ եւ հզօրապէս՝ կեանքի զգացում . տեսակ մը դիւցազներգութիւն է որ զբած է Արչակունեաց օրերու Հայաստանին կեանքն ու բարքերը վառ գոյներով պատկերացնող . երկրորդը միայն է որ ունի, շատ որոշ կերպով, ազգասիրական զգացում. իորենացին մեր հին մատենագիրներուն մէջէն մէկ հատիկն է որ բնիզանդական ազդեցութիւնէն աւելի հին յունական ոգին իւրացուցած է, կը սիրէ իր ազգը, կը սիրէ իր երկիրը, կ'ուզէ զայն մեծ ու փառաւոր տեսնել «այս աշխարհիս մէջ», կը հրճուի, կը խայտայ իր ազգին մէջ կրեցած քաջութիւնները պատմած աստն, կ'ողբայ (եւ ոչինչ աւելի ազնիւ ու առնական է քան այդ ողբը) իր ազգը տեսնելով ներկային մէջ այլաներած, ապականած, փառած թայտ ատուք բացութիւններն են, կ'զգեակներ՝ աստուածաբանութեան ուկիանոսին մէջ:

Այդ կ'զգեակները՝ բարեբաղդաբար՝ բազմապատկեցան, երբ Երեսնա եւան մեր հին աշուղներու բանաստեղծութիւնները: Ամբողջ ժողովուրդ մը, եւ մանաւանդ Հայոց պէս կըրքաւ, տաքալուխ, կրակոտ ժողովուրդ մը, չէր կրնար յաւիտեանապէս թմրած մնալ այդ աստուածաբանական շինծու եւ հեղձուցիչ միջնորդութիւն մէջ . աշուղներու երգերը, որոնց՝ ժ.Գ. զարէն սկսեալ՝ նմոշները մեղի հասած են, ապացոյցին թէ պաշտօնական մատենագիրներուն «վանական» գրականութեան ներքեւ՝ «ժողովրդական» ազատ գրականութիւն մը, կեանքէ բղիճած եւ կեանքը երգող գրականութիւն մը արդէն ծայր տուած էր (այդ գրականութիւնը ապահովապէս միշտ, բոլոր զարերուն մէջ գոյութիւն ունեցած է, բայց՝ հին Գողթան հրգերուն պէս՝ գրի չառնուելով կորսուած է, ու միայն ժ.Գ. զարէն սկսեալ է որ այդ ժողովրդական ներշնչման արտադրութիւնները գրաւորապէս պահպանելու պէտքը զգացած են): Այդ աշուղներուն քնարը բազմալար է, բայց կ'երգէ կեանքը, պարզ, բնական, առողջ կեանքը՝ այնպէս ինչպէս բնութիւնը իր անյեղիլ օրէնքներուն համեմատ զայն յօրինած ու տուած է մարդոց ու բոլոր ապրող էակներուն: Ան կ'երգէ սէրը, բնութեան գեղեցկութիւնները, աշխարհի ցաւերն ու հաճոյքները, մայրական գորովը, ամուսնական խանդավարութիւնը, սուգին մորմօքը, պանդուխտին կակիծը: Պարզուկ է այդ քնարը, յոճախ ռամիկ, բայց ո՛րքան աւելի կ'ինդանի եւ առողջ քան «վանական» վատառողջ եւ ունայն կնճառաբանութիւնները Դժբաղդաբար, այդ հին աշուղական բանաստեղծութիւններն ալ շատ յաճախ զերծ չ'են աստուածաբանական միջնորդութիւնէն, ու սիրուն «եար»ին կամ զուարթաբեր գինիին դովքը՝ այդ աշուղական տաղերուն մէջ՝ առաքեալներու կամ ճշմարտներու խրատներով կը խառնուի ու կը խաթարուի . ուրիշ կերպ ալ կարելի չէր. որովհետեւ նոյն իսկ այդ աշուղներուն մէկ բաւական կարեւոր մասը կ'ըմպականներ էին, ու կ'ըմտական չեղողներն ալ ազգին մօրթին ու հոգեւոր մէջ զարեւելի վեր խմր կապած «տիրացուական» ոգիով թաթաւուած էին: Ահա ինչու Քուչակի սիրերդ ներքեւ անխառնաբար աշխարհիկ ու զմայնելի:

բէն կեանքոտ քնարերգութեան դիւար գոհու-
նակութեան հառաչ մը արձակել տուաւ մեր
բովանդակ հասարակութեան Վերջապէս ապա-
ցոյցն ունեցանք թէ մեր ժողովուրդն ալ ու-
նեցեր է իր Հաֆէզը, որ Հաֆէզէն ալ աւելի
խոր աւ քնքուշ կերպով երգեր էր մարդկային
զգացումներուն ամենէն բնականն ու խորինը
եւ որ, ինչպէս Պերշու իր «(Qui nous délivrera
des Grecs et des Romains ?)» սիրուն սողով
կը բողբոջէր ԺԹ. դարուն սկիզբը ֆրանսական
գրականութիւնը խեղդող կեղծ-դասականու-
թեան դէմ, արձակեր էր իր սրանեղութեան
ճիշդ՝ սէրը մեղք, կեանքը ոճիւր համարող «վա-
նական»ներու նքողիչ բռնապետութեան դէմ :

Քանի մարն զիս բերե՛ր՝ քանիս չեմ խոստովա-
ցեր ,
Ուրեղ քանիս քեզի քանիս քանիս քանիս քանիս
Ուրեղ մէկ աղւոր քեզի, զիսկ ու ծոց է ի դեմ
զնացել :

Բայց ամենակարեւոր պակասը՝ մեր հին
գրականութեան մէջ, ինչպէս կը նկատուի այս
յօդուածին սկիւրը, բնութեան օրէնքներն իսկ
քննելու եւ գատելու, մարդկային ճակատա-
գրին անարգարութիւնները մատնանիշ ընելու
յանդգնող ազատ եւ քննող մտածումներ պա-
կան է, — եւ այդ պակասը՝ զէթ մասամբ
լրացնող ոչինչ գիտէինք ցարդ : Մարդ-էակին
զերբադոյն բազմաւնն է արդարութեան, ազա-
տութեան, երայրութեան սկզբունքներն յղա-
ցած ըլլալը՝ հակառակ նոյն ինքն Բնութեան,
որ չունի այդ սկզբունքները եւ Ուժի վրայ է
միայն հիմնուած . առողջ է որ մարդը, անշնան
հիւլէ՛ւ անուն տրեղերբին մէջ, աւելի մեծ է
եւ ազնիւ քան բովանդակ տիեզերքը, որովհե-
տեւ տիեզերքը վիթխարի եւ անդգայ ուժերու
յաւերանական թաւալում մըն է, մինչ մարդը
— այսինքն նիւթին զարգացման ամենաբարձր
ձեւը, — ստեղծողն է բարոյական ուժերու,
զեղեցիկ երազներու, վեհ իտէալներու, որոնք
որքան ալ բղխած ըլլան բուցական, կորստա-
կան, անշնամարելի այդ էակէն՝ աւելի թանկա-
զին են քան անհամար հակայական արեւները

որ միջոյն մէջ իրենց ապուշ մեծափառու-
թեամբ կը բողբոջուին, Ազգ մը ուրեմն այն-
քան աւելի բարձր աստիճանի հասած պէտք է
նկատուի, որքան իր հոգին արտայայտող գլա-
կանութիւնը կը պատկերացնէ բնութեան անու-
ղորդ եւ անկարեկիւր օրէնքներուն՝ ինչպէս եւ
անոնց վրայ հիմնուած՝ ընկերական վարդա-
կարգութեամբ կը գէշ բողբոջուի, բացարձակ ա-
ղարութեան իտէալի մը ձգտող անկախ ու խի-
զախ մասածման ընդվզումը : Մեր նախնեաց
գրականութիւնը, աւա՛ղ, բացարձակապէս զուրկ
կը թուէր ցարդ այդ էական տարբէն . մեր հին
մատենագիրներն ոչ մէկը գիտէինք որ զէթ
նեղ մը մարէն անցուցած ըլլաւ շնչառիկ նայիլ
բնութեան եւ ընկերութեան մեծ հարցերուն եւ
իր ազատ զգացումն յայտնել անոնց մասին .
բոլորն ալ Առաքեալներուն կամ Ս. Հայրե-
րուն ուղեղովը կը մտածեն ու ստրկական հա-
մակերպութիւնը առաքինութեանց մեծագոյնը
կը համարին : Ո՛րքան սիրով յանձն պիտի առ-
նէի որ բոլոր այդ աստուածաբանական շեղա-
կայրը կորած ըլլա՛ր՝ եթէ անոր փոխարէն մեր
հայրերէն մեզի հասած ըլլա՛ր զէթ մէկ գործ
մը, որ ճառագայթէր այն արու եւ հողութեւ
ոգին որ կը ճախրէ օրինակի համար՝ Եսթրէսի
Պրովնքսեւսին կամ Թայեամի քառակներուն
մէջ :

Միակ էջ մը կա՛յ, սակայն, մեր հին գրա-
կանութեան մեզի հասած գործերուն մէջ, որ
ցոյց կուտայ կայծ մը այդ ոգիէն Աստի «Ճրիկ»ի
Դանգաւ անունով քանաստեղծութիւնն է : Այն
օրը որ Արիստակէս Վ. Տէվկանցի Հայերգին մէջ
գտայ այդ քերթուածը, ամենէն երջանիկ օրե-
րէն մին կը համարիմ : Ոչ մէկ տեղեկութիւն
ունինք «Ճրիկ»ի անձին մասին. իրմէ մնացած
են բաւական թուով քանաստեղծութիւններ,
բոլորն ալ խրատական — տարօրինակաւ տա-
փակ ու տրեղացուական, հաւանական է որ կրօ-
նաւոր մ'եղած ըլլայ ինքն ալ. լեզուէն դատե-
լով՝ ԺԳ. կամ ԺԵ. դարուն ապրած ըլլալու է .
«Ճրիկ»ը ծածկանուն մը կը թուի, եւ իր բուն
անունը դեռ ծանօթ չէ : «Ճրիկ»ի անունով
մեզի հասած կտորներուն սովորական տափա-
կութիւնն է որ Հայերգի այդ կտորին երկայն
ստեն ուշադրութիւն չէի ընծայած, մանաւանդ
որ առաջին տողերը՝

Աստուած արգար եւ յերախ

Եւ ողորմած յամենայնի. եւն.

խորխուսած չէին զիս ընթերցումը չարունակելու : Բայց օր մը որ հետաքրքրութիւնն ունեցայ կտորը ամբողջապէս կարգալու, հկատեցի որ ան կը պարունակէր տարօրինակ չեղտ մը, համարձակ, խուզարկու, վիճող, բողբոջ չեղտ մը, որ ոչ միայն բացարձակապէս եւ սակսի « Յրիկ » րի անունով ծանօթ բոլոր միւսս կտորներուն, այլ եւ բովանդակ հին հայ մատենադրութեան մէջ :

Այդ քերթուածը — որուն բնագիրն ինչպէս եւ արդի աշխարհաբարի վերածումը կը հրատարակեմ ստորեւ, — կը սկսի զարմանք եւ ցաւ յայտնելով այն լեզուի եւ զգացմանց տարբերութեան վրայ որով միեւնոյն Ազամէն եւ Եւսայէն սերած — մինք ըսենք՝ միեւնոյն մարդկային ընտանիքին պատկանող — ժողովուրդներ իւրոր չեն հասկնար, իւրար կ'ատեն, կը հայտնեն : Բայց « Յրիկ » մասնաւորապէս կը տրոնջայ այն տառապանքներուն համար զոր հայ ժողովուրդը կը կրէ « անօրէններուն ձեռքէն », եւ իր տրտնջը Լատիվիլտեան լալկանութիւնը չէ, այլ ճշմարիտ (ու շատ քրամիտ) բողբոջի աղաղակ մը առ Աստուած. « Դու, ո՞վ քրիստոնէաներու Աստուած, կ'ըսէ (կամ ըսել կ'ուզէ), զուհ ես ճշմարիտ Աստուածք. չա՛տ լու. ահա մենք Հայերը զարեւէ ի վեր կ'ըս հաւատանք քեզի, կը պաշտենք քեզ, կը զուանինք իրրորդութիւնը, կը հաւատանք Մարիամի անարատ յղութեան, բոլոր ուզածդ կ'ընենք վերջապէս, եւ դուս մեզ կը թողուս անոնց ձեռքը որ քեզի չեն հաւատար, դուս կը թողուս որ այդ « անհաւատ »ները մեզ տանջեն, գերեն, արհամարհեն. այս ի՛նչ անտրամաբանակա՛ն բան է » : Եւ կ'աւելցնէ, ըստ խորոյտ, շատ աւելոր տողերու մէջ, որոնք զուտան թէ այդ « Յրիկ »ը կ'ըմբռնէր թէ Գնդուիլ լաւագոյն է քան ամենազապիւր ստրկութիւն մը տանիլը. « Գոնէ մէկ անգամէն Գնդէ՛ մեզ, մինչեւ ե՛րբ համբերե՛ք արեւն շաւնի (այսինքն չատմերուելիք, չնդուտուելիք, չհանդուրժուելիք քաներու) : քանի որ տկար ենք, թող կորչինք (բոլովհետեւ աղէկ, սխուր բան է « տկար » ըլլալ, եւ լաւագոյն է չըլլալ քան գերի ըլլալ) : Եւսայ « Յրիկ » կը թողու իր ազգին հարցը

եւ կ'անցնի աւելի լայն, համամարդկային խնդիրներու, կը յայտնէ իր զարմանքը, իր զայրոյթը՝ հանգէպ այն բնական եւ ընկերական հաւաւոր անարդարութեանց, անհաւասարութեանց որոնք կը տեսնուին բովանդակ մարդկութեան կեանքին մէջ. ինչո՞ւ կան հարուստներ ու աղքատներ, գեղեցիկներ ու տղեղներ, առողջներ ու հիւանդներ, ազնիւներ ու ի ծնէ անապիւններ. ինչո՞ւ զիրքի հասած ապուշները կը փառաբանուին, մինչ զիրք չունեցող ուշիմն ու ազնիւը կը քամահարուի. ինչո՞ւ անոնք որ ժողովուրդներու գլուխն են անցած՝ կը վարուին ինչպէս գայլեր որ ոչխարներու գլուխն անցած ըլլային : Այս այս հարցումներուն մէջ է որ երեւան կը գայ յանգստութիւն մը, աշխարհայեցողութեան յայնտեթիւն մը, բողբոջողական ոգիի մեծութիւն մը, զոր չեմ յիշեր տեսած ըլլալ ո եւ է հին հայ մատենագրի մէջ : Եւ ատենք են որ « Յրիկ » անունով մեզի հասած այս քերթուածին կուտան անգիրն նշանակութիւն մը :

Կտորը, զգաղզարար, անխառն չէ ոչ ալ անխիւրի « Նախ՝ արուեստագէտը շատ վար է մտածողէն : Ռամիկ, պարզուկ ոճ մըն է, — թէպէտ՝ մէկ քանի տուններու մէջ՝ տարօրինակէս ջղուտ եւ արու, — որ կ'արտայայտէ մըտածումները : Եւսայ, բանաստեղծին մէջ գտնուող կրօնաւորական տարրը կուգայ մերթ՝ արտաքին ձեւը փրկելու համար, կամ թեւեւ ալ անկեղծօրէն՝ բողբոջին մաքուր եւ անվերապահ ցոյցը ապականել : Մարդկային կեանքին մէջ լրբարար փռուող, տիրապետող անարդարութիւններուն պատկերը գծելէ յետոյ, « Յրիկ » մեղայի կուգայ, ինքն իսկ կը զատապարտէ իր զանգատած ըլլալու մեղքը, եւ կը վերջացնէ՝ (աւա՛ղ, ի՛նքն ալ) տիրացուական երկրպագութեամբ մը՝ Աստուծոյ կամքին առջին, որուն « խորհուրդները՝ նոյն իսկ անարդարութեան մէջ՝ յարգելի եւ պաշտելի են . . . » : Հայ ժողովուրդին կրած տառապանքներուն մասին գանգատած ատենն ալ՝ « Յրիկ » կը կրկնէ մեր բոլոր հին մատենագիրներուն յանկերը՝ երբայեցի մարդարեւներէն փոխ առնուած. « Ո՞վ Աստուած, դուս կ'երեւայ թէ բարկացիր ես մեր ազգին, եւ մեզ կը պատժես որովհետեւ քու հրամաններուդ համեմատ չվարուեցանք » : Միայն թէ,

հոտ « Ֆրիկ » շատ համոզուած չի թուիր իր այդ վերապահումին մէջ. զայդ ըսելէն յետոյ, երկու անգամ տարակոյս կը յայտնէ Հայոց տառապանքներուն մէջ Աստուծոյ մասնակցութեան մասին. « Եթէ այս բոլորը քու կամքովդ կ'ըլլայ ... — Բայց այս երբ քու հրամանդ ... »

Եւ զժամ Ֆրիկ, Աստուած՝ եթէ պատասխանէր քու հարցումներուդ՝ իրաւամբ պիտի կարենար ըսել. « Բնական եւ ընկերական անհաւատարութիւններուն համար ինչ ըսես իրաւունք ունիս՝ իբր մարդ, Տիեզերական կեանքին մէջ՝ այնպէս ինչպէս յօրինեցի զայն, անհատին շահը երբեք չեմ նկատի առած, այլ ամբողջութեան. արգարութիւնը ձեր ստեղծած մէկ երազն է, իմ ծրարիւր կը հիմնուի ուժի եւ ընդհանրական հաւատարակչութեան վրայ, Բայց ինչ երեսով ինծի կը վերադարձու քու աղօթի վրայ խուճող զըմբողջութիւնները. չէ՞ որ դուք ձեր ձեռքովը կործանեցիք ձեր Արարկունեաց, Բագրատունեաց եւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնները. ինչո՞ւ զիս մեղաւոր կը բռնէք ձեր աղէտներուն մէջ, զոր դուք էք յօրինած՝ ձեր անմիաբանութեամբ, ձեր չար ու գժուճ նախանձով, ձեր ինքնաշու աբարքներով. եթէ նոյն իսկ բարկացած ըլլամ ձեզի դէմ, իրաւունք չունի՞մ »

Դուն շատ մեծ դժուարութիւն պիտի քաշէիր, ո՞վ « Ֆրիկ », ասոր պատասխան տալու. Բայց ո՞րքան ալ քու բողբոջ ըլլայ թերի եւ պակասաւոր, մեկը նորէն երախաագէտ կ'ըլլի, որովհետեւ մեր գրական անցեալին համատարած մտաւոր ստրկական համակերպութեան մէջ, դուն գտնէ վայրկեան մը պէտքն զգացիր եւ մարդկային կեանքի անարգարութեանց դէմ բողբոջու, եւ ուրուագծեր ես՝ քանի մը խիզախ աղօթքով՝ ինչ որ պիտի լիակատարուին ու անխառնօրէն արտայայտէր հին Հայութեան մեծ բանաստեղծը՝ զոր չենք ունեցած :

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

Գ ւ մ գ ա տ⁽¹⁾

աստուած արդար եւ յերաւի,
Եւ ողորմած յամենայնի,
Հանդէս ունիմ բան մի վիճի,
Թէ դու լսես քո ծառայի :

Այս է զարմանք հիմնալի,
Որ կու լինի վերայ երկրի.
Եւ հիացումն ազգի ազգի,
Զոր տեսներէք ի յաշխարհի :
Գէմ մէկ Աղամ էր ի դրախտին,
Եւ մէկն Եւայ իւր նմանին,
Եւ մէկ բարբառ համազգային,
Մինչեւ կըրեալ պտղոյ ծառին :

Արդ այս բանն է հիմնալի,
Եւ առաւել զարմանալի,
Թէ մէկ Աղամ եւ յԵւայէ
Ո՞րքան ազգեր ծնան յերկրի :
Ուրիշ լեզու ամէն մէկի,
Որ մէկ մէկն ո՞ր հաւանի :
Որ մէկն է Հայ, մէկն Վրացի,
Մէկն Տաճիկ, մէկն Ասորի :

Մէկն է ճըհուտ երբայեցի,
Եւ մինն Արար Հազարացի.
Մէկն է Ալան Արեւորդի,
Մինն է Թովիշ եւ Ափսաղի.
Մէկն է Քուրդ Քանանացի,
Մինն է Թաթար Թորգոմացի.
Մինն է Մուղալ Խրիթայեցի,
Մինն Զաղաթայ Սըմըրզընդի :

(1) Այս փոքրածրք՝ այն ձեւով որով « Հայերգ »-ին մէջ հրատարակուած է, կը պարունակէ բանի մը ազաւաղուած բառեր (յերես, ըսէ, առնա, գարեւի, կայ, ծիրանի, ո՞վ, փոխանակ «յերես, լսէ, առ նա, գայ, ծիրանի, ով »-ի), եւ կամեւոր կեցադրութեամբ սխալներ (օրինակի համար՝ Զրդ ետեմի առաջին տողին չնոյ ստորակէ ե դրուած, մինչ վերջակէ պէսք է ըլլայ, առանց որուն փոքրածրքն ամենեւեալ կազմաւորուեցին միմ կը խառնաւորուին) Մեմ ուղղեցիմ այս բոլոր սխալներ :